

УДК 631.1.016:330.837

*М.Й. МАЛІК, доктор економічних наук, професор,
академік НААН, завідувач відділення соціально-економічних проблем розвитку
сільських територій, завідувач відділу розвитку підприємництва і кооперації
О.Г. ШПИКУЛЯК, доктор економічних наук, професор,
заступник директора з науково-організаційної та інноваційної роботи
Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки»*

Розвиток аграрного підприємництва в умовах інституціональних трансформацій

*Якщо Ви не думаєте про майбутнє,
то у Вас його не буде.
Джон Голсуорсі*

Постановка проблеми. Підприємництво є однією з підвалин економіки країни й охоплює всі галузі незалежно від форм власності. Нині цей вид діяльності все більше поширюється в сільській місцевості. Наші дослідження результатів трансформації в аграрній сфері економіки показують, що саме за рахунок розвитку підприємництва та посилення підприємницької орієнтації й поліпшення підприємницького середовища суб'єктів господарської діяльності на сільських територіях їм вдалося швидко і якісно адаптуватися до ринкових умов та вийти на зарубіжний ринок.

Разом із тим, за нашою оцінкою, теоретичні напрацювання і практичний досвід є недостатніми для того, щоб аграрні підприємницькі структури впевнено почувалися конкурентоспроможними в умовах євроінтеграційних процесів та в глобальній економіці.

© М.Й. Малік, О.Г. Шпикуляк, 2017

Окремо у заданій системі соціально-господарських відносин стоїть аграрне підприємництво, яке є функціональним пріоритетом перспективного розвитку не тільки однойменної галузі, а й економіки в цілому. Вважаємо науково і практично вмотивованим дослідження розвитку аграрного підприємництва в умовах інституціональних трансформацій, яке, зокрема, постало «рятівним колом» для вітчизняної економіки, незважаючи на систематичність криз.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз літературних джерел щодо піднятої проблематики проведений для вибудовування власного авторського бачення теорії питання, показав, що основоположні принципи й розробка методології підприємництва найбільш фундаментально здійснена Й. Шумпетером [29].

Викристалізовуючи власне авторське бачення засад розвитку аграрного підприємництва, апелюємо саме до вчення Й. Шум-

петера, яке вирізняється своєю системністю і фундаментальністю суджень, про що наголошують його наступники й вітчизняні сучасники. У розвиток такого ідейного підґрунтя в аналізі досліджень підприємництва зазначимо, що вчення Й. Шумпетера – це класична, фундаментальна праця, в якій у загальноновизнаному вимірі науково сконструйовано визначальний інноваційний підтекст розвитку економічних відносин, які у своєму втіленні вибудовують систему творення додаткової вартості. Разом із тим перспектива розвитку сучасних суспільних формацій залежить від динаміки ефектів підприємницького процесу. Тут можна погодитися з висновком Ю. Бажала щодо Європейського Союзу, представленим у передмові до українського перекладу класичної праці Йозефа Шумпетера «Теорія економічного розвитку: Дослідження прибутків, капіталу, кредиту, відсотка та економічного циклу» [29], про те, що «дві прийняті у ХХІ столітті десятирічні стратегії розвитку – «Лісабонська» (2000–2010 рр.) і теперішня «Європа 2020» (2011–2020) – фактично реалізують шумпетерівську концептуальну парадигму, де центральним рушійним фактором економічного зростання є генерація нового знання для забезпечення інноваційного розвитку» [29, с. 9]. Об'єктивність суджень такого плану підтверджена практикою, адже набуті ефекти добробуту сучасної Європи – реальний приклад дієвості засад втілення шумпетерівського концепту економічних відносин шляхом забезпечення послідовної їх інституціоналізації.

Післяшумпетерівські дослідники значною мірою дотримуються ідеї про зміст підприємництва незалежно від галузі та сфери його інституціоналізації як діяльності, спрямованої на одержання прибутку всезагально за рахунок впровадження інновацій – це безумовний атрибут фундаментальності вчення про підприємство.

Серед наукових модераторів проблематики підприємництва, у тому числі аграрного, в умовах інституціональних трансформацій, методології інституціонального дискурсу слід виділити таких дослідників, як: Х. Бергман [3], З. Варналій [4], О. Балакірева [2], А. Ноур [2], В. Гребенюк [6], Ю. Губені [7],

В. Кредісов [12], Ю. Лупенко [14, 15, 25], П. Саблук [26], В. Андрійчук [1], В. Месель-Веселяк [19], Б. Пасхавер [21], А. Мазур [16], М. Збарський [10], С. Єрохін [9], Ю. Лопатинський [13], О. Прутська [23] й інші. Проблематика інституційного розвитку аграрної сфери розкрита також у публікаціях авторів статті [14, 17, 18, 27, 28], проте вважаємо за необхідне посилити науковий конструкт розкриття інституціональної парадигми розвитку саме аграрного підприємства в оцінках динаміки його становлення та формування ефективності.

Метою статті є окреслення основних засад і принципів здійснення підприємницької діяльності, її специфіки й напрямів у сільському господарстві та на селі, показати започаткування й розвиток колективного та індивідуального підприємства.

Виклад основних результатів дослідження. Теорія підприємництва вважається цілком усталеним науковим вченням про суть і засади економічного розвитку, інноваційного зростання. Найбільш концептуально усталеною, визнаною у науково-практичному контексті є шумпетерівська концепція підприємства як інституту ринкових взаємодій, які пов'язані з ризиком, боротьбою за обмежені ресурси, але спрямовуються на одержання прибутку.

Шумпетерівська методологія науково-практичного представлення підприємства нині є базою для формування й проведення економічної політики майже усіх розвинутих країн. За Шумпетером, підприємцем можна вважати того, хто: створює підприємство і відкриває справу; запроваджує нові способи виробництва; відкриття та опанування нових ринків збуту; освоєння нових джерел одержання сировини; проведення реорганізації галузі й створення нових підприємств. Підприємець, за Шумпетером, відрізняється від «просто хазяїна» поведінкою та мотивами господарської діяльності й світоглядом. Він здійснює постійний пошук нового, поліпшення якості продукції, має достатньо волі та здібностей, щоб долати опір конкурентів, впливає на інших результатами свого успіху й витратами сил та енергії [29]. Підприємницьку функцію він отожднював із функцією економічного лідерства

тва і новаторства, а інновації вважав основою підприємництва. Сформувавши концепцію підприємницької діяльності він наголошував на необхідності новизни – підприємець залишається таким до тих пір, доки здійснює «нові комбінації». Такої думки про підприємницьку діяльність був також Ф. фон Хайек. Проте основним у підприємницькій діяльності він вбачав особисту свободу, яка дає змогу людині продуктивніше розпоряджатися своїми здібностями та знаннями й інформаційно-економічним потенціалом.

Підприємництво як явище, економічна діяльність і об'єкт наукового пізнання характеризується багатоаспектністю практичного вияву функцій та широкоплановістю визначень змістовних характеристик. Тому прийнятним для означення конструкції наукового дискурсу з проблеми підприємництва, крім суто економічного, вважаємо міждисциплінарний синтез. Задане твердження представлене у формалізації наукового дискурсу як модерація стверджувального висновку про те, що підприємництво наслідуює не лише економічну, але й соціологічну, філософську, антропологічну та, безумовно, інституціональну природу. Іншими словами, підприємництво як явище, процес й інститут інституціоналізується у практику буття через економіку (господарство) і суспільство.

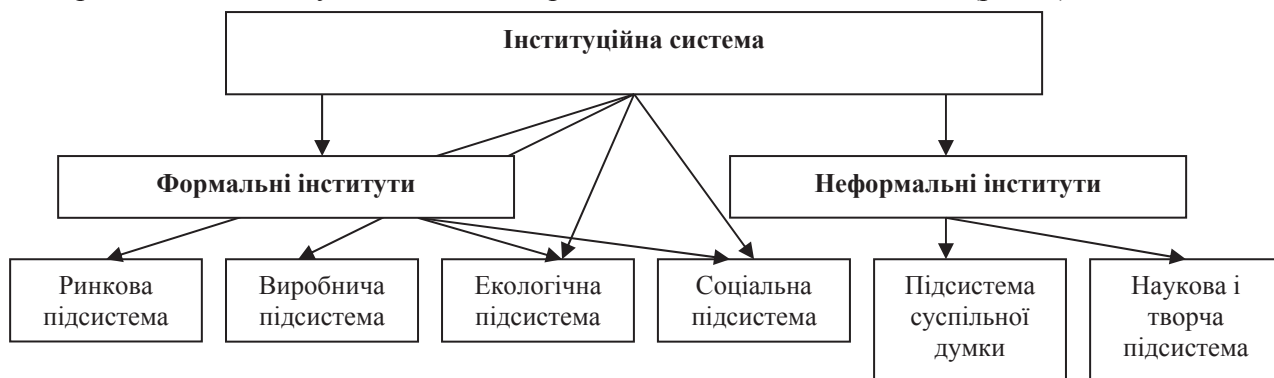
Економіка в силу специфіки, а аграрний сектор поготів, наслідують системні транс-

формації інституціонального характеру, адже знаходяться у постійній еволюції. Цілком доцільним для сприйняття в науковому середовищі є висновок А. Мазура про те, що «...основна суперечність сучасності криється в інституціональній природі суспільно-економічних перетворень, а саме між державою-ініціатором ринкової трансформації, що використовує несумісні з логікою перетворень методи регулювання...» [16]. Означений контекст оцінювання конструкції вітчизняних інституціональних трансформацій характерний зокрема для аграрного сектору щодо становлення інституту підприємництва.

Забезпечення підприємницької діяльності та стимулювання інноваційного розвитку відбувається на основі створення відповідних інституційних умов: ринок, законодавче й організаційне забезпечення, відносини між державою і підприємницькими структурами та іншими суспільними інститутами.

Під економічною категорією «інститут» будемо розуміти сформовані в процесі еволюції правила, норми й обмеження взаємодії індивідів. Інститути взаємодіють, утворюють інтегративну цілісність, яка зазнає трансформаційних змін.

На практиці економічні суб'єкти функціонують у різних підсистемах, де і виникають проблеми, пов'язані з необхідністю постійно враховувати норми поведінки та обмеження. Пропонуємо виокремлювати в інституційній системі такі складові (рис. 1).

Рис. 1. Структура інституційної системи підприємництва

Джерело: Сформовано на основі досліджень.

Визнання підприємництва як діяльність, спрямовану на одержання прибутку, пов'язану з ризиком, є раціональним підходом. Останнє пропонуємо як квінтесенцію наукових думок М. Вебера про раціональну

очевидність [5, с. 15], який вкладає в її визначення зміст висновку про те, що: «раціональна очевидність налицо, прежде всего когда структура подразумеваемого смысла

дійства ціликом и повністю розуміється інтелектуально» [5].

Для означення господарського процесу термін «підприємництво» (*entreprendre* – фр.) увів Річард Кантільйон, наприкінці XVII століття. За його визначенням, підприємництво – це діяльність, пов'язана з ризиком в організації певного підприємництва, виробництва, справи.

В економічній літературі можна знайти чимало визначень підприємництва, але вони дискусійні [7]. Це можна пояснити комплексністю цього поняття. В одних упускають ризиковість, в інших – систематичність, відношення до державної реєстрації, соціальні результати.

Така діяльність досить часто позначається поняттями «бізнес» і «підприємництво». На нашу думку, це синоніми, хоча є визначення, які трактують «бізнес» як ширше поняття, куди включають роботу за наймом.

У нашому конкретному випадку природа й функціональні характеристики підприємництва є «зрозумілими інтелектуально». Тому правильним і прийнятно-універсальним вважаємо визначення підприємництва як самостійної, ініціативної, на власний ризик діяльності, спрямованої на одержання прибутку. Проблематика підприємництва багатоконтекстна, її розглядають в економічному, політичному та соціологічному плані.

Зокрема, соціологічний контекст тлумачення підприємництва в конструкції загальноприйнятого дискурсу про дане явище ґрунтується на тому, що факт здійснення даного виду діяльності пов'язаний з мотивацією індивіда, яка у своїй економічності становить економічний інтерес. Взагалі соціологія питання щодо сутності підприємництва надзвичайно складна, адже підприємцем може стати не кожен індивід, а лише той, який володіє відповідними здібностями. В соціологічному вимірі підприємництво розглядаємо у контексті вислову М. Вебера як «раціонально орієнтованої цільової дії» [5], тобто діяння підприємця за природою усупільнення є раціональним.

Економічний контекст визначення підприємництва, надбаний наукою, за Й. Шумпетером представлений як організаційно зумовлена комбінація ресурсів у здійс-

ненні акту виробництва на засадах інноваційності [29, с. 31-32]. При цьому таку комбінацію вважаємо інструментальною системою творення благ для задоволення суспільних потреб, яка функціонує у певних інституціональних умовах.

Науковий пошук й ідеологема дослідницьких пріоритетів теорії та методології підприємництва засвідчують широту предметного дискурсу. Нині наука про підприємництво надзвичайно багатогранна у структуризації його видових ознак. Під ознакою підприємництва розуміємо ефект його впливу на соціально-економічний процес через постачання благ на ринок. Це зокрема: соціальне підприємництво (продукує соціальні блага); економічне (економічні); інституціональне (інституціональні блага). Поглиблення теорії підприємництва не означає відхід від фундаментальних теоретичних постулатів, закладених ще Й. Шумпетером [29], воно є наслідком інституціональних трансформацій, які відбуваються в динамічному середовищі господарського буття. Адже, як зазначав знову ж таки Й. Шумпетер, підприємництво саме по собі виступає конструктором всезагальної, постійної трансформації, модернізації, через безумовне прагнення набуття ще більшого прибутку. На нашу думку, можна стверджувати про те, що підприємництво є «центром ваги» суспільства, інститутом, навколо і за рахунок якого донині змодеровано усі наявні віхи науково-технічного прогресу.

Підприємницька модель економічних відносин у теоретичному сенсі наслідувань результатів наукових розвідок показує свою всезагальну актуальність. Тому конструктивно вважаємо позицію про те, що методологія знанневого позиціонування даного суспільного явища значно розширила межі дискусії, вступила в еру всезагальної міждисциплінарності. У практичному сенсі це підтверджено, адже у розвинених ринкових економіках уся діяльність по створенню й споживанню благ наслідує принципи підприємництва. Підприємництво все більше інституціоналізується в інформаційному полі економіки, набуваючи не тільки суто виробничого характеру.

Дослідження проблематики підприємництва увібрали в себе ідеї інституціоналізму, за врахування яких трактуємо підприємництво як інститут – організаційно оформлену систему правил. Саме у цьому вбачаємо його (підприємництва) міждисциплінарність, ознаки змінності методології трансформації середовища соціально-економічних взаємодій індивідів. Загалом підприємництво як інститут є засобом, який формує базу для реалізації інтересів агентів ринку.

Беручи до уваги вітчизняні реалії оцінювання підприємництва, зазначимо, що його аграрний аспект для України визначальний у широкому форматі практики прикладання, але знаходиться в тривалому періоді інституціональних трансформацій, які все ще продовжуються. Специфіка інституціоналізації в тому, що аграрне підприємництво як ніякий інший інститут, спосіб прикладання ресурсів, підпорядковане законам конкурентного ринку, але залежне від природи, на що ми звертаємо увагу.

Суб'єкти господарювання в умовах ринку діють як підприємницькі структури, що зумовлено законом конкуренції, взаємодіють в умовах визначеного державою, ринком, а також відповідними інститутами-провідниками інституційного порядку. Вважаємо, що інституційний порядок – це упорядкована формальними і (або) неформальними нормами, система правил поведінки ринкових агентів, у межах та під дією яких вони змушені розвиватися, досягаючи визначеної мети. Саме інституційний порядок, різновидом якого для аграрного підприємництва є господарський, вибудовує систему обмежень, стимулів, противаг у забезпеченні відповідних підприємницьких трансакцій, виконуючи які, підприємець наслідуює класичну ситуацію ... «діє в умовах ризику, спрямовуючи свої зусилля на ефективне поєднання ресурсів і капіталу задля одержання прибутку».

Для вітчизняного аграрного підприємництва характерними є часті інституційні пастки, спричинені дефектами інституціоналізації. На практиці підприємець наслідуює діючий інституційний (господарський) порядок або ж намагається його обійти, порушуючи правила. В цьому полягає парадокс ризику,

бо за певних ситуацій, які можуть вибудовуватися діями самого підприємця, або ж бути вбудовані в існуючий інституційний порядок, підприємець потрапляє в інституційну пастку, що погіршує рівень інституційної безпеки підприємства. Дилема інституційної пастки для підприємця – об'єктивна неспроможність вирішити будь-яку ситуацію законним, конкурентним способом для одержання прибутку, тому постає вибір – порушити норми, порядок або не порушувати та «програти». Зазвичай, підприємець мотивує свої дії саме вирішенням такого роду ситуації й у цьому – природа підприємництва.

Для аграрної підприємницької діяльності, яка тривалий час ведеться в умовах незавершених реформацій ринкового укладу господарювання в Україні, а отже, інституціональних трансформацій, даний аспект констатації погіршення інституційної безпеки є доказово прийнятним для розгляду в межах нашого наукового пошуку. Вважаємо проблему інституційної безпеки для розвитку аграрного підприємництва важливою саме з огляду на тривалі інституціональні трансформації укладу господарювання, які все ще продовжуються.

У суспільстві, економіці, ринку, інституціональній системі загалом детермінуються різні види безпеки, які «спеціалізуються» на видових ознаках їх прояву (економіка – економічна, енергетика – енергетична, політика – політична безпека). Все ніби просто та зрозуміло, проте інституційна безпека – це специфічний статусний конструкт позиції економічних агентів по відношенню до «якості» інституцій і «якості» інституцій по відношенню до економічних агентів [28].

Поняття «інституційна безпека» також долучаємо до дискурсу про природу агропідприємництва. Інституційна безпека – це факт протидії інституційним пасткам, які виникають у процесі обміну, формуючи рівень трансакційних витрат, спроможність ринку бути ефективним по відношенню до економічних агентів, мотивації їхньої діяльності в ринковій системі координат. Інституційна безпека є наслідком певного рівня інституційної мобільності учасників ринкового обміну, тому у вимірі ефектів впливу,

наприклад, конкуренції, вона являє собою рівень актуальності інституційних норм та їхню функціональну ефективність. Інституційну безпеку необхідно вважати проявом ефективності передусім інститутів ринку, тобто інституційної ефективності, а також вираженням інституційного захисту від неправомірної поведінки суб'єктів у системі міжагентських відносин. Це також рівень наявних можливостей з забезпечення від не-

конкурентної поведінки стейкхолдерів у плані інституційної верифікації їх місця й ролі на позиціях, які не шкодять їхнім партнерам [28]. Варіації рівнів інституційної безпеки (рис. 2) вбудовані в систему впливу інституцій на середовище інституціоналізації (упровадження) норм, традицій, законів, що означає насамперед наслідкову форму зміни статусу об'єкта, а отже, і підприємницької діяльності.

Рівень	Модератор	Фундація інституційної безпеки
1-й	Працівник	Рівень добробуту індивіда
2-й	Підприємство	Підприємницька конкурентоспроможність
3-й	Держава (економіка, національний ринок)	Ефекти творення й перерозподілу суспільного продукту
4-й	Глобальна економіка і ринок	Глобальна конкурентоспроможність та інституційна адаптивність економіки

Рис. 2. Варіації рівнів інституційної безпеки підприємницької діяльності в умовах дії ринкового механізму

Джерело: Сформовано на основі досліджень і методологічних узагальнень.

У плані вираження інституційної безпеки не слід забувати про наслідки видозміни інститутів у випадку переорієнтації, трансформаційної зміни, реструктуризації моделі господарського порядку, наприклад, перехід від командно-адміністративної до ринково-конкурентної економіки. Тут також мають місце аспекти інституційної безпеки, спричинені трансплантацією інститутів, а також створенням нових, які можуть викликати несприйняття економічними агентами. Виходячи зі сказаного, під інституційною безпекою також можна розуміти рівень актуальності інституційних норм та їхню функціональну ефективність по відношенню до економічних агентів у процесі їх дифузії (маємо на увазі дифузію¹ інституційних норм).

У заданому контексті суджень і методологічних узагальнень в ареалі обраного поля інституціонального дискурсу зазначимо, що трансплантовані, запозичені інститути, інституції можуть створювати як інституційну безпеку, так й інституційну небезпеку під-

приємництва. На цьому наголошуємо та звертаємо увагу. Інколи певні інститути не сприймаються наявною в суспільстві, економіці інституційною системою в силу особливостей соціально-господарської моделі відносин, інституційних традицій. Наприклад, вислів «реформи не йдуть» є кодифікацією інституційних ефектів суспільного вибору, сформованих взаємодією і головне – суперечностями між «новими» й «старими» інститутами. З цього приводу наше національне господарське буття наслідую чимало прикладів, тобто мають місце ситуації, коли нові інститути не сприймаються, набувають статусу відторгнених, і це є фактом інституційної небезпеки, який негативно впливає на ефекти господарського процесу, рівень добробуту. Зокрема інститут приватної власності, незважаючи на тривалий період реформаційних процесів з утвердження ринку, поки що не став органічно вбудованим в економічну систему на конкурентних, взаємовигідних для всіх учасників ринкового обміну умовах. Яскравий приклад – аграрний сектор економіки – аграрне підприємництво – право приватної власності на землю – інституційно його реалізація має половинчастий характер, бо імплементовано в господарську практику лише у контексті оренди, а інститут купівлі – продажу не діє, тому це певною мірою інституційна небезпека, яка

¹ Поняття «дифузія» запозичене нами з теорії інновацій, правомірність і доцільність даного запозичення зумовлено нашим переконанням у тому, що актуальність інституційних норм межує з їх інноваційністю, дифузія (diffusion) – це процес, під час якого інновація з плином часу через певні канали поширюється серед членів соціальної системи [10], а ринок також є соціальною системою.

практично проявляється в недосконалості системи перерозподілу вартостей, демотивації власників, обмеженні права їх трансакційної активності у здійсненні довгострокових інвестицій. Загалом аграрне підприємництво в сучасній Україні все ще наслідують ефект транзитивності, нестабільності інституціонального середовища господарювання.

Формація теоретичних основ розвитку підприємництва вимагає означення нашого ставлення до методологічного базису, який закладений інституціоналізмом – це напрям наукового пізнання предметів і явищ, базований на еволюційній методології. Предметну сукупність об'єктів дослідження цієї школи становлять такі базові категорії, як інституція та інститут, інтерпретації сутності-значимості яких конструює ідейне підґрунтя, цільові орієнтири для пізнання. Контури інституціоналізму надзвичайно багатогранні, тому ми й визнаємо складність проблеми, але все ж таки спробуємо викристалізувати пріоритети дослідницьких напрацювань, спираючись на визнані предмет і метод інституціональної економіки. Наголос на «економічності» зроблений на підставі того, що діяльність підприємців є суто економічною за об'єктом, суб'єктами, інтерпретацією ефектів. Це особливо специфічний напрям наукового пізнання, який інтерпретує причини тих чи інших результатів розвитку суспільно-економічних процесів як наслідків дії «правил гри» – інституцій (за Нортон Д.), а також їх консолідації у формі складних економічних систем – організацій, установ, кодексів правил економічної поведінки (за Коммонсом Дж., Шмоллером Г.). Підтвердженням цього є економічна дійсність, адже ринок, держава, суспільство, живуть за певними правилами, яких так чи інакше дотримуються, формалізуючи поведінку економічних агентів, зокрема підприємців, що в кінцевому підсумку створює ефект регуляцій. До того ж є економіка – суспільна наука, яка у своїй основі зініційована філософією – вихідною методологією й для інституціоналізму також. На наше переконання, невпізнані грані інституціоналізму по відношенню до економічних процесів, пов'язаних із діями суб'єктів ринку і держави, вельми розмиті й саме це дає змогу ви-

знати його прогресивним у набутті нових знань, у тому числі про економіку. Все ж таки реальні економічні інститути продукують різноманітні ефекти, зокрема і регуляторного спрямування, які за результатами визначають певний добробут та задоволеність потреб соціуму. Якість інститутів, а отже, їхня функціональна ефективність, визначає рівень добробуту населення – на це вказують реалії сьогодення, у тому числі в глобальному контексті конкурентоспроможності, що проектується також на засади інституціональних трансформацій аграрного підприємництва.

Підприємництво позиціонується в інституційному середовищі як специфічне, спеціалізоване за функціональним призначенням утворення, яке підпадає під дію регуляторних механізмів – конкуренції, ціноутворення, інфраструктури, кооперації, кластеризації, державного управління. Завдання кожного з них унормовані інституціями, визнані державою, суспільством, ринком і реалізуються вони через інституції – суспільні, ринкові та встановлені державою норми. По відношенню до підприємництва згадані норми розглядаємо залежно від їх регуляторного впливу – це може бути пряме державне й опосередковане регулювання, саморегулювання завдяки ринку, внутрігосподарське управління.

Наслідуючи безумовно ринковий підхід у науково-методологічному позиціонуванні інституціоналізації підприємництва, одним із найважливіших, найвпливовіших у даному конкретному випадку механізмів вважаємо конкуренцію. Конкуренція – це інституційний механізм – ідеологія ринкових взаємодій, яка унормовує «життя» підприємця в умовах постійної боротьби за ресурси та ринки збуту товару, тобто за споживача. До того ж ринковий механізм конструює певні рамки інституціоналізації підприємництва, а отже, рівня трансакційних витрат та ефективності. Механізм конкуренції, завдяки працям Т. Гоббса, Б. Мандевіля, І. Ньютона, Ч. Дарвіна, Г. Спенсера, сприймається як інституційна основа, базисний дороговказ у становленні, забезпеченні й реалізації підприємницької ініціативи, що в сучасному розумінні та інституційному закріпленні

становить основу суспільного благополуччя. Механізм конкуренції в класичному розумінні встановлює певні обмеження для економічних агентів, а отже, і підприємців. Інституції, тобто норми конкуренції, які конструюють однойменний механізм, наслідувані ідеологією ринку як середовища взаємодії економічних агентів (підприємців), кожен з яких прагне одержати ресурси якомога дешевше, робочу силу найякіснішу та задіявши її, виробити продукт і реалізувавши його на ринках за ціною, рівень якої дасть змогу одержати найвищий за певних рівних умов дохід. Механізм конкуренції – складна факторна сукупність різноаспектних важелів впливу на підприємницький процес, під дією яких формується нова якість суспільного продукту.

Інституціональні трансформації аграрного сектору економіки України все-таки при-

вели до характерної національним традиціям ринкової моделі сільського господарства, незалежно від того, який рівень досконалості нею набутий, відповідно – це стосується аграрного підприємництва. Погоджуємося з висновком академіка НААН Ю. Лупенка про те, що «у даний час розвиток сільського господарства відбувається за моделлю, сформованою у перехідний період під впливом напрямів реформування. Ця модель... наразі є багатоеlementною, різноплановою, включає щонайменше чотири економічних уклади (табл. 1): приватно-фермерський (фермерські господарства, приватні підприємства), корпоративний (сільськогосподарські товариства, виробничі кооперативи), державний (державні підприємства) та сімейний (господарства населення)» [15].

1. Динаміка кількості суб'єктів аграрного підприємництва в Україні

Організаційно-господарська форма	Рік				2015 р., %, до		
	2001	2005	2010	2015	2000	2005	2010
Сільськогосподарські підприємства – всього	12820	8520	9180	8502	66,3	99,8	92,6
З них:							
господарські товариства	6970	4733	4956	4860	69,7	102,7	98,1
приватні підприємства	2577	1814	2268	2111	81,9	116,4	93,1
виробничі кооперативи	2165	1041	551	337	15,6	32,4	61,2
державні підприємства	358	271	279	181	50,6	66,8	64,9
фермерські господарства	390	437	821	836	214,4	191,3	101,8
інші	360	224	305	177	49,2	79,0	58,0

Джерело: Сформовано за даними Державної служби статистики України.

До сімейного укладу тепер додаємо ще й сімейні ферми – форма підприємства, яка законодавчо унормована нещодавно і є проміжною між фермерським господарством та господарствами населення, її ще можна назвати транзитивною або гібридною (авт.) – по суті різні типи, форми фермерських господарств вважаємо за парадокс національних інституціональних трансформацій у становленні моделі аграрного підприємництва. Разом із тим із функціонального погляду щодо розвитку аграрного підприємництва «... у галузі відбуваються структурні зміни, пов'язані з розширенням діяльності великого бізнесу, збільшенням виробництва експортноорієнтованої продукції та продукції, що користується підвищеним попитом...» [15]. Галузь прогресує, навіть незважаючи на те,

що ефекти, вартості й рівні задоволення потреб соціуму акцентовані на сировинній моделі деінноваційного типу, так званої «моделі виживання».

Яскраво вираженим вважаємо факт існування плюралізму організаційно-правових форм сільськогосподарських суб'єктів, що дає підстави говорити про диференціацію їх конкурентоспроможності, що є показовим фактом оцінки розвитку аграрних підприємств.

Ведучи мову про розвиток аграрного підприємництва в умовах інституціональних трансформацій, звертаємо увагу на аналітику, тобто економіку представлення суб'єктів господарювання аграрного профілю в економіці України (табл. 2).

2. Ефективність розвитку аграрних підприємницьких структур в Україні

Показник	2005				2010				2015			
	Господарські товариства	Приватні підприємства	С.-г. виробничі кооперативи	Державні підприємства	Господарські товариства	Приватні підприємства	С.-г. виробничі кооперативи	Державні підприємства	Господарські товариства	Приватні підприємства	С.-г. виробничі кооперативи	Державні підприємства
Кількість підприємств, од.	4733	2251	1041	271	4956	3089	552	279	4859	2948	340	181
Середня площа с.-г. угідь, га	1995	1702	1740	2707	2241	1594	1719	2099	2207	1626	1604	2884
Середньооблікова чисельність працівників (на 1 п-во), осіб	97	74	103	157	65	34	68	85	55	30	56	72
Валовий прибуток, грн на:												
1 працівника	3747	2487	210	-466	26096	34946	6951	465	238217	245588	89157	26879
1 га с.-г. угідь	182	109	12	-27	762	736	274	19	5968	4594	3119	674
Рівень рентабельності, %:												
усієї діяльності	10,4	9,7	1,2	-2,1	19,7	27,5	11,6	0,8	44,9	49,7	42,7	14,9
рослинництва	6,9	12,5	6,5	6,0	24,5	34,2	27,5	14,1	49,8	54,5	55,7	21,7
тваринництва	8,5	2,7	-5,9	-14,7	9,9	-0,2	-11,6	-17,1	25,0	13,3	11,7	-12,1
Виручка (дохід), грн:												
на 1 га с.-г. угідь	1935	1232	1024	1289	4628	3416	2638	2320	19267	13842	10415	5205
на 1 працівника	39902	28165	17307	22233	158495	162129	66888	57053	769003	740038	297724	207489
Оплата праці 1 працівника, грн/міс	366	331	277	424	1134	1014	915	1129	2502	2165	1945	2099
Орендна плата за 1 га землі, грн	114	105	103	100	311	283	261	316	1125	987	936	437
Урожайність культур, ц з 1 га:												
пшениця	30,9	30,1	27,4	30,9	29,1	26,4	26,4	26,5	43,5	38,7	38,4	31,9
ячмінь	22,4	22,6	21,5	21,5	21,6	20,3	20,7	19,2	34,7	32,5	30,0	25,6
кукурудза на зерно	53,6	44,2	37,4	32,9	49,6	44,9	46,5	34,4	61,8	55,7	51,8	44,1
насіння соняшнику	14,5	14,5	12,2	10,8	16,8	16,0	16,2	13,5	25,0	23,7	21,1	14,2
цукрові буряки (фабричні)	268	261	233	211	292	283	259	219	454	481	382	287
Продуктивність тваринництва												
Середньорічний надій молока на 1 корову, кг	2952	2975	2696	3332	4201	3758	3400	4147	5762	5382	3624	4593

Джерело: Розраховано за даними Державної служби статистики України.

Суб'єкти підприємницької діяльності залежно від конкретних завдань дослідження поділяють на виробничу, комерційну і фінансову. Відповідно до масштабів діяльності підприємництво поділяють на мале, середнє та велике.

Досвід господарської діяльності стверджує, що рівні за обсягами діяльності підприємницькі структури доповнюють одне одного й знаходять свої ніші на ринку. Великі підприємницькі структури мають свої переваги на ринку за рахунок масштабу обсягів. Проте об'єктивна необхідність розвитку малого підприємництва зумовлена змінами у великому

виробництві. Як показує практика, мале підприємництво є особливим типом підприємницької діяльності: суть якої полягає у суспільному поділі праці та виокремленні споживачів. Головними економічними рисами якого є: відособленість, спеціалізація на будь-якому виді діяльності, реалізація вироблених товарів на ринку, може бути засноване на особистій праці власника й членів його сім'ї з використанням також найманої праці. Таким чином, мале підприємництво – це самостійна інноваційна діяльність громадян-підприємців на власний ризик із метою одержання підприємницького доходу (табл. 3).

3. Основні показники діяльності малих підприємницьких структур аграрного сектору економіки

Показник	Рік						Відхилення 2015 р. до 2010 р.	
	2010	2011	2012	2013	2014	2015	+/-	%
Кількість малих аграрних підприємств, од.	47213	38387	44487	46906	43389	44182	-3031	93,6
Чисельність зайнятих працівників, тис. осіб.	219,9	197,6	220,4	238,7	218,2	203,3	-16,6	92,5
Частка реалізованої продукції малими підприємствами у загальній кількості, %	22,7	27,8	30,2	30,3	30,5	32,5	9,8п.п.	x
Рівень рентабельності всієї діяльності, %	11,2	21,8	16,7	8,1	9,8	32,4	21,2	x

Джерело: Розраховано за даними Державної служби статистики України.

Розвиток аграрних підприємств слід обов'язково розглядати через призму земельно-майнових відносин, і тут чимало проблем, аспектів статусного плану щодо землі – основного засобу виробництва. Земля не є інституційно визнаним на державному рівні товаром, економічні відносини із залучення землі в економічний оборот здійснюються у форматі орендних, тому це значною мірою впливає на стабільність підприємницької мо-

делі за структурою суб'єктів аграрного бізнесу, їх розмірами, кількістю, інституційним закріпленням формами господарювання.

Конструкція землекористування сучасних вітчизняних аграрних підприємств є такою, що понад 50% сільськогосподарських угідь, задіяних у виробничому процесі, закріплені за ними через оренду – земля фактично є тимчасово залученим (на строк оренди) капіталом (табл. 4).

4. Характеристики орендно-земельних відносин сільськогосподарських підприємств України

Організаційно-господарська форма	Рік				2015 р., %, до		
	2001	2005	2010	2015	2001	2005	2010
Сільськогосподарські угіддя – всього, тис. га							
Сільськогосподарські підприємства – всього	22943	16254	18454	17729	77,3	109,1	96,1
З них:							
господарські товариства	13057	9442	11108	11491	88,0	121,7	103,5
приватні підприємства	4054	3065	3328	3115	76,8	101,6	93,6
виробничі кооперативи	3787	1811	941	544	14,4	30,0	57,8
державні підприємства	934	734	586	522	55,9	71,2	89,1
фермерські господарства	526	765	1595	1677	319,0	219,2	105,2
інші	585	437	896	379	64,8	86,8	42,3
Взято в оренду, %							
					2015 р. до: +, - %		
Сільськогосподарські підприємства – всього	85,9	91,5	94,8	95,8	9,9	4,3	1,0
З них:							
господарські товариства	87,7	94,9	98,2	98,7	10,9	3,8	0,5
приватні підприємства	94,7	98,4	97,9	98,9	4,2	0,5	1,0
виробничі кооперативи	89,3	95,3	97,3	98,2	8,9	2,9	0,9
державні підприємства	3,5	4,8	3,5	3,2	-0,3	-1,5	-0,3
фермерські господарства	97,0	97,5	98,4	98,3	1,3	0,8	-0,1
інші	82,6	90,5	92,4	96,0	13,4	5,5	3,6

Джерело: Розраховано за даними Державної служби статистики України.

Звідси кардинальне інституційне переформування організаційно-правової суб'єктності підприємств (див. табл. 1) і можна вказати на певні прояви «тимчасовості» бізнесу для

окремих підприємців, тому про перспективну ефективність, яка б забезпечувала не лише ринкову, а й соціальну, екологічну орієнтацію бізнесу, мова не йде.

Недоформованість інститутів ринку у сенсі товарності землі унормовує певним чином і відчуженість селянина-власника, який не може ефективно впливати на її використання. Орендарі ж намагаються максимально використати потенціал орендованої землі, постійно перебуваючи в інституційній пастці можливих змін законодавства, інших норм перерозподілу в системі землекористування на кшталт суборенди, емфітевзису тощо. Нестабільність інституційних норм, невизначеність періоду існування так званого «гібридного» ринку землі унормовує тимчасовий характер функціонування підприємств.

Раніше у наших дослідженнях зазначалося, що «... кращі умови для виробництва продукції із впровадженням інноваційних технологій мають великі агропромислові інтегровані структури холдингового типу. Вони володіють власними фінансовими інститутами або тісно зв'язані з ними капіталом і доступом до довгострокових фінансових запозичень та можливостями зайняти значну частку продовольчого ринку. Тим самим вони обмежують доступ на ринок малим і середнім підприємствам та особистим селянським господарствам» [18]. Нині ситуація мало чим відрізняється, знову першість належить великим підприємствам, але кількість останніх зменшилася, хоча починають вкладати кошти у переробку продукції, переорієнтовуючись на внутрішній ринок й експорт продукції в переробленому вигляді – приклад соняшнику.

Актуальним залишається висновок про те, що: «Проведені аграрні реформи виявили особливості трансформаційного періоду. Привнесені штучні умови без наявності належного інституційного забезпечення не дали достатніх економічних результатів. Причини негативних наслідків реформ полягають у відсутності підготовлених заходів; недооцінці впливу неформальних інститутів – звичок, традицій; значній інертності розвитку суспільства; недостатньому рівні знань і правової освіти» [17].

Підприємництво – інститут забезпечення інноваційного розвитку аграрного сектору економіки, який виступає засобом структурної перебудови, стимулом трансформаційних змін через інституціоналізацію економічних відносин до умов ринку. Проте інститут

аграрного підприємництва поки що не став економічно відповідальним, а надлишок економічної влади дає можливість диктату умов формування відносин, які головним чином пов'язані з перерозподілом ренти не на користь селянина-власника. Зокрема, інституційні власники – селяни-орендодавці знаходяться в орбіті недосконалого економіко-правового середовища, що породжує відчуженість та демотиваційні умови аграрного розвитку.

Висновки. Приведені й систематизовані аналітично характеристики ефектів, значимості, динаміки розвитку аграрного підприємництва в умовах інституціональних трансформацій показують парадокс, що усталеності інституційного середовища ще не скоро будуть досягнуті, тому дилема інституцій залишається невирішеною. Загалом інституціональні трансформації забезпечили формування багатоукладної економіки, реальний плюралізм форм власності та агрогосподарювання навіть якщо вони ще не до кінця інституціоналізовані в ринок. Перетворення у підприємницькому середовищі ми називаємо трансформацією інституціональних умов розвитку господарських формувань. Інститут підприємництва через недосконалість правил й умов економічних взаємодій поки що не став взаємовигідним інститутом для його функціональних учасників.

Аналіз розвитку аграрного підприємництва України в умовах інституційних трансформацій доводить про суперечливість інституційної бази підприємницької діяльності, що призводить до зменшення кількості підприємств – суб'єктів господарювання, непрозорі діяльності підприємницьких структур, відсторонення орендодавців від участі в діяльності підприємств.

Вплив інституціональних механізмів регулювання підприємницької діяльності включає систему базових і похідних інституцій, традицій, організацій та установ, завдання яких полягає у визначенні поведінки суб'єктів господарювання.

В умовах інституціональних трансформацій розвиток аграрного підприємництва потребує створення умов для підвищення підприємницької активності суб'єктів господарювання на всіх рівнях, диверсифікації

сільськогосподарської й несільськогосподарської підприємницької діяльності.

Основними індикаторами розвитку аграрної підприємницької діяльності на селі ма-

ють стати: збільшення на 30% кількості суб'єктів підприємництва в 1,5 раза; зайнятих в аграрному виробництві.

Список використаних джерел

1. Андрійчук В.Г. Агропромислові формування нового типу в контексті стратегії розвитку вітчизняного сільського господарства / В.Г. Андрійчук // Економіка АПК. – 2013. – №1. – С. 3 – 15.
2. Балакірева О.М. Розвиток підприємництва в Україні: інституційне середовище та громадська думка населення / О.М. Балакірева, А.М. Ноур // Економіка і прогнозування. – 2015. – № 2. – С. 7-24.
3. Бергман Х. Разделение труда и специализация в сельском хозяйстве ; пер. с нем. Ю.И. Тимофеева и О.Г. Тропова, под ред. и с предисловием А.И. Королькова. – М. : «Прогресс», 1969. – 296 с.
4. Варналій З.С. Основи підприємництва : навч. посіб. / З.С. Варналій. – 3-тє вид., випр. і доп. – К. : Знання-Прес, 2006. – 350 с.
5. Вебер М. Хозяйство и общество: очерки понимающей социологии ; пер. с нем. Л.Г. Илонина / М. Вебер // Экономическая социология. – 2016. – № 5. – Т. 17. – С. 13-28.
6. Гребенюк В.В. Про необхідність розвитку малого підприємництва як особливого сектору економіки України / В.В. Гребенюк // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: nuwm.rv.ua/methods/asp/v39ek.html.
7. Губені Ю.Е. Підприємництво / Ю.Е. Губені. – Львів: НВФ «Українські технології», 2012. – 592 с. – С. 13.
8. Дементьев В.В. Що ми досліджуємо, коли досліджуємо інститути? [Текст] / В.В. Дементьев // Економічна теорія. – 2009. – № 3. – С. 75–92.
9. Єрохін С.А. Структурна трансформація національної економіки (методологічний аспект) : моногр. / С.А. Єрохін. – К. : Світ знань, 2002. – 250 с.
10. Збарський В.К. Економіка підприємства / В.К. Збарський. – К. : КиМУ, 2015. – 316 с.
11. Іващук Ю. Емерджентний інституційний порядок в економіці та його поведінкові підстави / Ю. Іващук // Економічна теорія. – 2016. – № 3. – С. 69–80.
12. Кредісов В.А. Підприємство – вирішальний фактор розвитку країн з перехідною економікою : моногр. / В.А. Кредісов. – К. : Знання України, 2003. – 328 с.
13. Лопатинський Ю.М. Трансформація аграрного сектора: інституціональні засади : моногр. / Ю.М. Лопатинський. – Чернівці : Рута, 2006. – 344 с.
14. Лупенко Ю.О. Розвиток підприємництва і кооперації: інституціональний аспект : моногр. / [Лупенко Ю.О., Малік М.Й., Шпикуляк О.Г. та інші]. – К. : ННЦ «ІАЕ», 2016. – 430 с.
15. Лупенко Ю.О. Формування перспективної моделі сільського господарства України / Ю.О. Лупенко // Економіка АПК. — 2012. — №11. – С. 10-14.
16. Мазур А.Г. Науково-теоретичні засади системних трансформацій в національній економіці / А.Г. Мазур // Економіка АПК. – 2012. – №5. – С. 158-165.
17. Малік М.Й. Інститути та інституції у розвитку аграрної сфери економіки / М.Й. Малік, О.Г. Шпикуляк // Економіка АПК. – 2011. – № 7. – С. 169-177.
18. Малік М.Й. Інститути та інституції у розвитку інтеграційних процесів в аграрній сфері / М.Й. Малік, О.Г. Шпикуляк, О.Ю. Лузан // Економіка АПК. – 2013. – № 4. – С. 86-93.
19. Месель-Веселяк В.Я. Аграрна реформа і організаційно-економічні трансформації в сільському господарстві / В.Я. Месель-Веселяк // Економіка АПК. – 2010. – № 4. – С. 3-18.
20. Моральність капіталізму. Те, про що ви не почуєте від викладачів ; за ред. Тома Дж. Палмера. – К. : Основи, 2014. – 128 с.
21. Пасхавер Б.Й. Концентрація та ефективність сільського господарства / Б.Й. Пасхавер // Економіка АПК. – 2013. – № 1. – С. 16-23.
22. Полтерович В.М. Трансплантація економічних інститутів [Текст] / В.М. Полтерович // Экономическая наука современной России. – 2001. – № 3. – С. 24-50.
23. Прутська О.О. Інституціоналізм і проблеми економічної поведінки в перехідній економіці / О.О. Прутська. – К. : Логос, 2003. – 256 с.
24. Роджерс Еверетт М. Дифузія інновацій ; пер. з англ. Василя Старка / Е. Роджерс. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 592 с.
25. Розвиток економіки сільського господарства України в 2011-2015 рр. : наук. доп. / Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки» [Гадзало Я.М., Лупенко Ю.О., Пугачов М.І. та ін.] ; за ред. Ю.О. Лупенка. – К. : ННЦ «ІАЕ», 2016. – 546 с.
26. Саблук П.Т. Особливості аграрної реформи в Україні / П.Т. Саблук. – К. : ЗАТ «Нічлава», 1997. – 304 с.
27. Шпикуляк О.Г. Інституції аграрного ринку : моногр. / О.Г. Шпикуляк – К. : ННЦ «ІАЕ» УААН, 2009. – 480 с.
28. Шпикуляк О.Г. Інституційна безпека економічних агентів і ринковий механізм / О.Г. Шпикуляк, О.О. Прутська // Економіка. Фінанси. Менеджмент: актуальні питання науки і практики. – 2016. – № 5. – С. 80-93.
29. Шумпетер Й. Теорія економічного розвитку: Дослідження прибутків, капіталу, кредиту, відсотка та економічного циклу ; пер. з англ. В. Старка / Й. Шумпетер. – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – 242 с.
30. Эггертссон Т. Знания и теория институциональных изменений [Текст] / Т. Эггертссон // Вопросы экономики. – 2011. – № 7. – С. 4-16.

Стаття надійшла до редакції 13.01.2017 р.

* * *